

КУЛТУРНИ ИНДИКАТОРИ ОДРЖИВОСТИ ТУРИЗМА У БАЊАМА СРБИЈЕ

САЊА ПАВЛОВИЋ, МАРИЈА БЕЛИЈ

¹ Универзитет у Београду – Географски факултет, Студентски трг 3/3, Београд, Србија

Садржај. У овом раду анализирани су културни индикатори, једна од пет група компаративних индикатора одрживог туризма, које је дефинисао и Комисији Европске уније предложио тим стручњака. У групу културних индикатора спадају однос смештајних капацитета и броја локалног становништва и интензитет туризма и они показују степен очуваности идентитета локалног становништва. У анализи културних индикатора одрживости туризма у бањским насељима Србије коришћени су статистички подаци из последње четири пописне године. Однос смештајних капацитета и броја локалног становништва може се у већини бања дефинисати као повољан (зелена зона), јер се не може говорити о интензивној туристичкој изградњи (осим у дивљој градњи), док интензитет туризма на примеру бањских насеља Србије указује на веома неповољну ситуацију, јер су у све четири пописне године евидентирани резултати у црвеној зони, тј. релативно је мали број локалног становништва с једне стране и велики број остварених ноћења с друге стране.

Кључне речи: културни индикатори, одрживост, туризам, бање, Србија

Увод

Специфичности бањских места утичу на пројекте њихове одрживости, јер се у њима обједињују различите функције. Једна од специфичности бањских места су доминантне активности у вези са здравством. Знатан број бањских места временом су постала туристичка места, тако да посебност њихове туристичке понуде и питања развоја су слична за већину места. Постављају се питања како решити проблем променљивог броја корисника простора у различитим сезонама, на основу којих показатеља димензионисати капацитете услуга, како у планирању и организацији превоза и рекреативних капацитета превазићи поделу на активни и пасивни период?

Сва бањска места истовремено су насеља у општем смислу, те у планирању њиховог развоја треба уважавати потребе њихових становника. Заговорници одрживих решења настоје да уведу равнотежу и интегрално третирање потреба туриста и становника бањских насеља, максимизирањем добробити и једних и других, а уједно и минимизирањем негативних ефеката који прате сегментно третирање различитих категорија корисника. Одржива решења су она у којима је природно и културно наслеђе очувано, а локална заједница је прихватила туризам као пожељну привредну грану, што значи да ће туристима бити понуђен добар квалитет услуга и да

---

* e-mail: sanjac@gef.bg.ac.rs

Рад представља резултате истраживања научног пројекта 176008, који финансира Министарство науке и технолошког развоја Републике Србије

Рад представља резултате истраживања научног пројекта 176017, који финансира Министарство науке и технолошког развоја Републике Србије

се туристичка места неће суочити са прекомерним коришћењем и загађењем њихових ресурса од стране посетилаца (Бајић–Брковић М., 2010).

Бање показују обележја географског и културног простора у коме се развијају, али имају и свој идентитет заснован на аутентичном бањском амбијенту (бањски парк, пејзаж, архитектура). Локално становништво, локални и екстерни инвеститори и посетиоци одређују да ли ће бањски простор бити атрактиван или не. Прилику за изналагање локалне понуде у бањским местима условљавају природне особености и свест код становништва да туризам представља одредницу развоја. Становништву је неопходно и постојање свести о адекватном уређењу бањског простора, што би се планским документима и едукацијом могло регулисати.

У перспективи уређењу и туристичком коришћењу бањских насеља допринеће Пројекат валоризације културног и природног наслеђа бања Србије, чији резултати ће послужити рационалној методологији, мултидисциплинарним истраживањима, анализи података, санацији постојећег стања, али и хипотезама о будућем развоју бања (Митровић, Г. 2006).

Претходна истраживања

У области туризма, статистичке институције, међународне организације (Светска туристичка организација, World Travel and Tourism Council, Green Globe programme), државе и локалне власти, покушале су да изграде сет индикатора који омогућавају мерење одрживости. Индикатор је променљива, чија вредност се може директно мерити, а проистекла је из анализе и обраде статистичких података.

Група стручњака на чијем челу је био Edward Manning публиковала је за Светску туристичку организацију практичан водич за индикаторе одрживог туризма, намењен свима који се баве планирањем и управљањем националним и регионалним туристичким развојем, као и онима који су директно одговорни за управљање дестинацијама. У водичу су приказане две серије показатеља: основни индикатори за одрживи туризам и показатељи за сваку врсту туристичких вредности (море, парк...) (Seron J, Dubois G., 2003). Један од основних показатеља одрживости туризма је социјални утицај (ефекти туризма на заједницу), дефинисан као бројчани однос туриста и становника, проценат оних који сматрају да туризам доноси добробит по питању нових услуга и инфраструктуре (одређује се на основу анкетног упитника), капацитет друштвених сервиса доступних туристима и локалној заједници.

У области туризма индикаторе одрживости одредила је European Environment Agency (ЕЕА). На основу овог модела у Шпанији урађен је систем од двадесет седам индикатора одрживости у туризму, међу којима је РТЕ (Percentage of tourism population equivalent), који се добија када се број туриста подели бројем становника и резултат помножи са 100. English Tourism Council (ЕТС) одредио је 2002. године националне индикаторе одрживости туризма, засноване на заштити споменичког и природног окружења, подршци локалних заједница и њихових култура и економској користи туристичких дестинација (White V., McCrum G., Blackstock K., Scott A., 2006). Последњих година све су бројнија истраживања посвећена социо-културним утицајима туризма у појединим просторима, као што су Бали, Флорида, Норвешка. Новија истраживања се баве методологијом и моделима за оцену ставова и односа становника рецептивних простора према туристима и развоју туризма у целини, негативним утицајима туризма на локалну заједницу. Повећава се и број дискусија о алтернативним облицима туризма и различитим последицама еволуције интеракције између туриста и домаћина/локалне заједнице. Осветљавајући негативне утицаје туризма на локалне заједнице, поједина истраживања учинила су дискутабилним раније

схватање да туризам промовише разумевање између људи – припадника различитих нација и култура (Јовичић, Д. 2011).

Miller (2001) представља неколико показатеља који покривају следеће аспекте одрживости: заштита животне средине, запошљавање, финансије, аспекти посетилаца. Након прегледа постојеће литературе, Ко (2005) тврди да је већина истраживања о одрживом развоју туризма опасна, на основу квалитативних података и субјективна у својим закључцима. Он развија концептуални оквир за одрживост туризма, уважавајући осам димензија: политичку, економску, социо-културну, производњу у вези са аспектима утицаја на животну средину, квалитет екосистема, биодиверзитета и еколошке политике. Свака димензија се процењује на основу неколико квантитативних и квалитативних показатеља који су у функцији процене одрживости туристичке дестинације.

Индикаторима одрживости туризма у Србији бавили су се Јовичић (2000, 2009, 2010), Стојановић (2006, 2008) и Нађ (2008), примењујући теоријски приступ проблематици и међународна искуства на примерима наших туристичких дестинација.

Методологија

У овом раду анализирани су културни индикатори, као једна од пет група компаративних индикатора одрживог туризма, које је дефинисао и Комисији Европске уније предложио тим стручњака. У компаративне индикаторе се, осим културних, убрајају економски, социјални и индикатори стања животне средине, као и задовољство туриста. На основу граничних вредности за сваки индикатор, утврђује се да ли је стање туризма критично, подношљиво или одрживо. Дефинисане су три зоне: црвена (критично стање и неопходност предузимања одређених мера), жута зона (подношљива ситуација, али и постојање могућности да ће развој туризма условити промене, те се препоручују превентивне мере) и зелена зона (стање развоја туризма одрживо). Резултати истраживања служе доношењу управних мера и делатности.

Културни индикатори показују степен очуваности идентитета локалног становништва под дејством туриста из средина различитих културних карактеристика. У ову групу индикатора спадају однос смештајних капацитета и броја локалног становништва и интензитет туризма (Стојановић В, 2006).

Табела 1. Културни индикатори одрживог туризма

културни индикатори	однос смештајних капацитета и броја локалног становништва	<1,1:1 зелена зона
		1,1 – 1,5: 1 жута зона
		>1,6:1 црвена зона
	интензитет туризма: број ноћења према броју становника	<1,1:1 зелена зона
		1,1 – 1,5: 1 жута зона
		>1,6:1 црвена зона

Извор: Стојановић В, Одрживи развој туризма и животне средине, 2006.

Однос смештајних капацитета и броја локалног становништва је индикатор културног утицаја у контексту изгледа туристичке дестинације и захтева за неопходном инфраструктуром, која утиче на буџет заједнице. Уколико је број лежаја више од 1,6 пута већи од броја становника, ситуација је неповољна, јер на локалну заједницу утиче интензивна туристичка изградња. Пропорција 1,5:1 и мања повољнија је за локалну заједницу. Поменуте корелације варирају у зависности од природних карактеристика, врсте смештаја, интензитета и врсте туристичког промета.

Интензитет туризма показује степен културне сатурације простора. Овај индикатор одрживог туризма био би најадекватнији када би се, осим броја

стационарних туриста, узео у обзир и број учесника у излетничком туризму, који се не евидентира. Због тога се не могу прецизно приказати утицаји туристичког промета на локалну заједницу (Стојановић В, 2006).

Резултати истраживања

У анализи културних индикатора одрживости туризма у бањским насељима Србије коришћени су статистички подаци из последње четири пописне године, како би се компаративном методом пратиле промене и вршила поређења. Компарација је вршена по хронолошкој основи.

Доминација услужних делатности условила је да нека од бањских насеља имају статус градова. Комерцијализовањем функција са примарном леčiliшном, рехабилитационом и рекреативном улогом, бањска места се демографски и привредно развијају, доживљавајући интензивну урбанизацију (Ђурђев, Б., Кошић, К. и Драгин, А., 2007). Неке од бања, у мрежно-хијерархијској структури централних насеља Србије, представљају центре локалног значаја различитог функционалног ранга: општинске центре (Врњачка Бања, Нишка Бања и Сокобања) и мања унутаропштинска чворишта функционално комплементарна са центром општине (Врањска Бања, Јошаничка Бања, Сијаринска Бања, Бања Ковиљача и др.) (Стаменковић, С. Ђ., Гатарић, Д., и Мартиновић М., 2006).

Културни индикатори одрживости туризма одређени су за градска бањска насеља (по правном критеријуму): Врњачку Бању, Буковичку Бању (Аранђеловац), Ковиљачу, Матарушку, Врањску, Сијаринску, Куршумлијску, Сокобању, Нишку Бању, али и за насеља Богutowачку бању, бању Врујци, Гамзиградску бању, Горњу Тречу, Пролом бању.

У атару сеоских насеља Берковац, Попадић и Ракари формирано је туристичко насеље Бања Врујци, које нема статус самосталног насеља. Буковичка бања настала је на урбаној територији Аранђеловца и у атару приградског села Буковика, Горњотречанска бања је у селу Горња Тречка код Чачка, Богutowачка бања код села Богutowца у Ибарској долини. Пролом и Луковска бања, у атарима села Пролом и Луково код Куршумлије припадају групи бања несамосталних насеља која су физиономски и функционални делови самосталних сеоских насеља, са одређеним степеном туристичке уређености и у извесној мери су присутна у туристичкој понуди (Стаменковић, С. Ђ., Гатарић, Д. и Мартиновић, М., 2006).

Табела 2. Смештајни капацитети и број локалног становништва

бање	смештајни капацитети (лежаји)				број становника			
	1981.	1991.	2002.	2011.	1981.	1991.	2002.	2011.
Буковичка бања	1241	-	977	-	1930	1933	2246	2151
Богutowачка	663	896	464	450	891	687	547	443
Врњачка	9158	8217	5522	6144	9699	9812	9877	10004
Врањска	704	509	438	311	5004	5779	5882	5332
Врујци	988	818	4926	1416	2070	1774	1850	1546
Гамзиградска	611	813	834	400	1080	961	945	680
Горња Тречка	3372	2390	5569	2605	737	641	618	546
Ковиљача	2461	2873	1540	1280	5478	5516	6340	5012
Куршумлијска	355	260	440	-	198	185	151	103
Матарушка	3364	2478	1122	973	2132	2262	2732	2691
Нишка	8231	7841	1537	2205	3854	4179	4437	4180
Пролом	1181	1037	920	1162	200	92	111	123
Сокобања	8908	6492	2483	14137	7204	8439	8407	7972
Сијаринска	2070	2067	1938	652	582	530	568	355

***(2003). Упоредни преглед броја становника 1948-2002. У *Попис становника, домаћинства и станова у 2002. години* (свеска 9). Београд: Републички завод за статистику; *** (2011). Попис становништва, домаћинства и станова у Републици Србији 2011 (први резултати). Београд: Републички завод за статистику; Непубликовани подаци из архиве Републичког завода за статистику.

Старење, негативан фактор демографских транзиција, интензивно је захватио Србију, што је условило да све већи број људи тежи да привремено (као гости) или стално (као становници) буде присутан у бањским местима, због чега се може говорити о позитивној демографској транзицији у бањама (популациони и привредни раст и развој). Евидентан је процес депопулације у Србији, али поједина бањска места привлаче све већи број гостију (Ђурђевић, Б., Кошић, К. и Драгин, А., 2007).

У анализирајући пописним годинама евидентан је тренд смањења броја лежаја услед власничке трансформације и преласка у облике приватне својине. Обим смештајних капацитета бањских насеља Србије у 2000. години значајно је опао у односу на 1981. годину, а нарочито у поређењу са 1988. годином (када је постигнут максимум према подацима статистике туризма). То је последица изузетно неповољних политичких и друштвено-економских односа (интерес друштвено-политичке заједнице, финансијске могућности, статистичко утврђивање броја лежаја) (Мађејка М., 2003).

Табела 3. Однос смештајних капацитета и броја локалног становништва као културни индикатор одрживости туризма

бање	1981.	1991.	2002.	2011.
Буковичка бања	0.6:1 зелена зона	-	0.4:1 зелена зона	-
Боготовачка	0.7:1 зелена зона	1.3:1 жута зона	0.8:1 зелена зона	1:1 зелена зона
Врњачка	0.9:1 зелена зона	0.8:1 зелена зона	0.5:1 зелена зона	0.6:1 зелена зона
Врањска	0.1:1 зелена зона	0.1:1 зелена зона	0.1:1 зелена зона	0.1:1 зелена зона
Врујци	0.5:1 зелена зона	0.5:1 зелена зона	2.7:1 црвена зона	0.9:1 зелена зона
Гамзиградска	0.6:1 зелена зона	0.8:1 зелена зона	0.9:1 зелена зона	0.6:1 зелена зона
Горња Трпача	4.6:1 црвена зона	3.7:1 црвена зона	9.0:1 црвена зона	4.8:1 црвена зона
Ковљача	0.4:1 зелена зона	0.5:1 зелена зона	0.2:1 зелена зона	0.3:1 зелена зона
Куршумлијска	1.7:1 црвена зона	1.4:1 жута зона	2.9:1 црвена зона	-
Матарушка	1.5:1 жута зона	1.1:1 жута зона	0.4:1 зелена зона	0.4:1 зелена зона
Нишка	2.1:1 црвена зона	1.9:1 црвена зона	0.3:1 зелена зона	0.5:1 зелена зона
Пролом	5.9:1 црвена зона	11.3:1 црвена зона	8.3:1 црвена зона	9.4:1 црвена зона
Сокобања	1.2:1 жута зона	0.8:1 зелена зона	0.3:1 зелена зона	1.8:1 црвена зона
Сијаринска	3.5:1 црвена зона	3.9:1 црвена зона	3.4:1 црвена зона	1.8:1 црвена зона

Однос смештајних капацитета и броја локалног становништва може се у већини бања дефинисати као повољан (зелена зона), јер се не може говорити о интензивној туристичкој изградњи. Изузеци су Горња Трпача, Пролом, Сокобања и Сијаринска бања. У функционалној структури туристичке ресурсне основе у бањама издавају се смештајно-угоститељски објекти. Услуге смештаја и исхране у бањи Горња Трпача су у стационару, хотелу, пансионима, ресторанима са преноћиштем и домаћинствима. Природно лечилиште Горња Трпача бави се посредовањем у смештају туриста у индивидуалној својини и добро сарађује са туристичким агенцијама (Павловић С., 2008). У Пролом бањи издавање приватних соба има дугу традицију, јер готово сва стално настањена домаћинства баве се овом делатношћу која је значајан извор прихода многим породицама. Мења се физиономија бањског насеља, иако је „дивља” градња била дуго присутна и након доношења урбанистичких регулатива (Вукоичић Д., 2008).

У структури смештајних капацитета у Сокобањи доминирају комплементарни, који чине око 90% укупних капацитета (Живковић Д., Радивојевић А., Јовановић Ј., 2006). Локалне туристичке организације оперишу подацима који су далеко већи од званичне статистике за укупну рецептиву, а посебно када је у питању домаћа радиност: у Сокобањи је око 11.000 лежаја, а у Врњачкој Бањи око 12.000 лежаја у домаћинствима. Стога би већи значај имао приказ најквалитетније понуде бања, који подразумева хотеле и лечилишта (Мађејка М., 2003). Уколико би се у

анализе односа смештајних капацитета и броја становника узели подаци из незваничне статистике, поједина бањска места имала би изразитији индикатор културног утицаја у контексту изгледа дестинације и захтева за неопходном инфраструктуром.

Табела 4. Број ноћења и број становника у бањама Србије

бање	број ноћења				број становника			
	1981.	1991.	2002.	2011.	1981.	1991.	2002.	2011.
Буковичка бања	200584	131057	116918	59569	1930	1933	2246	2151
Богутовачка	60814	41276	29388	18199	891	687	547	443
Врњачка	1325540	665741	445548	579041	9699	9812	9877	10004
Врањска	80787	49528	35493	41311	5004	5779	5882	5332
Врујци	50011	33059	48147	46215	2070	1774	1850	1546
Гамзиградска	46364	81787	56412	71630	1080	961	945	680
Горња Трепча	233236	93486	74330	110665	737	641	618	546
Ковиљача	131103	134624	143496	217476	5478	5516	6340	5012
Куршумлијска	10865	66629	70926	-	198	185	151	103
Матарушка	258382	142363	82767	74263	2132	2262	2732	2691
Нишка	467725	199402	169721	198606	3854	4179	4437	4180
Пролом	112557	112858	100522	67066	200	92	111	123
Сокобања	576071	367479	363854	325207	7204	8439	8407	7972
Сијаринска	126893	36900	55934	58558	582	530	568	355

*** Статистички годишњак (1981, 1991, 2002). Београд: Републички завод за статистику; ***(2003). Упоредни преглед броја становника 1948-2002. У *Попис становника, домаћинстава и станова у 2002. години* (свеска 9). Београд: Републички завод за статистику; *** (2011). Попис становништва, домаћинстава и станова у Републици Србији 2011 (први резултати). Београд: Републички завод за статистику; *** (2011). *Туристички промет у Републици Србији – децембар 2011. У Саопштења – статистика угоститељства и туризма* (број 21). Београд: Републички завод за статистику. Непубликовани подаци из архиве Републичког завода за статистику.

Број становника у анализираним пописним годинама није се битније мењао, осим у Богутовачкој бањи, Гамзиградској и Сијаринској бањи. Осцилације у броју ноћења су уочљиве на примерима свих поменутих бања, у смислу смањења овог показатеља развоја туризма. Податке за број ноћења у Куршумлијској Бањи није било могуће евидентирати 2011. године јер је Завод за рехабилитацију “Жубор” био у фази реновирања.

Табела 5. Интензитет туризма као културни индикатор одрживости

бање	1981.	1991.	2002.	2011.
Буковичка	104.0:1 ц.зона	67.8:1 ц.зона	52.0:1 ц.зона	27.7:1 ц.зона
Богутовачка	68.2:1 ц.зона	60.1:1 ц.зона	53.7:1 ц.зона	41.0:1 ц.зона
Врњачка	136.6:1 ц.зона	67.8:1 ц.зона	45.1:1 ц.зона	57.9:1 ц.зона
Врањска	16.1:1 ц.зона	8.6:1 ц.зона	6.0:1 ц.зона	7.7:1 ц.зона
Врујци	24.1:1 ц.зона	18.6:1 ц.зона	26.0:1 ц.зона	29.9:1 ц.зона
Гамзиградска	42.9:1 ц.зона	85.1:1 ц.зона	59.6:1 ц.зона	105.3:1 ц.зона
Горња Трепча	316.4:1 ц.зона	145.8:1 ц.зона	120.3:1 ц.зона	202.7:1 ц.зона
Ковиљача	23.9:1 ц.зона	24.4:1 ц.зона	22.6:1 ц.зона	43.4:1 ц.зона
Куршумлијска	54.9:1 ц.зона	360.2:1 ц.зона	469.7:1 ц.зона	-
Матарушка	121.2:1 ц.зона	62.9:1 ц.зона	30.3:1 ц.зона	27.6:1 ц.зона
Нишка	121.4:1 ц.зона	47.7:1 ц.зона	38.3:1 ц.зона	47.5:1 ц.зона
Пролом	562.8:1 ц.зона	1226.7:1 ц.зона	905.6:1 ц.зона	545.3:1 ц.зона
Сокобања	80.0:1 ц.зона	43.5:1 ц.зона	43.3:1 ц.зона	40.8:1 ц.зона
Сијаринска	218.0:1 ц.зона	69.6:1 ц.зона	98.5:1 ц.зона	164.9:1 ц.зона

*ц. зона- црвена зона

Изразит интензитет туризма као показатељ културне сатурације негативно се одражава на локалну средину. Проблеми настају око тога где је граница између туристичког и општег уређења за потребе локалног становништва. Интензитет туризма на примеру бањских насеља Србије указује на веома неповољну ситуацију,

јер су све четири пописне године евидентирани резултати у црвеној зони. Најнеповољнија ситуација је у Пролом бањи, Куршумлијској бањи и Горњој Трепчи, што је условљено малим бројем локалног становништва с једне стране и релативно великим бројем остварених ноћења.

Висок ниво културне сатурације умањује туристички доживљај. Културни идентитет у нашим бањским местима није у великој мери нарушен, углавном се ради о културним разликама посетилаца из сеоских и градских средина. Урбана експанзија условљава урбану сатурацију, тако да знатан број објеката у бањским насељима не одговара традиционалној архитектури и условљава нарушавање амбијенталних целина.

Сатурација је поремећај природне средине, еколошких карактеристика одређеног простора и антропогених вредности због прекорачења капацитета. Сваки туристички простор, без обзира на границе, улази у развој са ризиком могуће сатурације. Ризик ће бити мањи, што је више антиципирања будућности, више егзактних знања о границама допустивог развоја. Упоредо са процесом урбанизације расте и број становника у туристичкој дестинацији, неопходно је квалитетно планирати развој туризма, како би се избегле нежељене последице сатурације простора у локалној заједници (Sofield, T. 2003).

Једно од начела које треба уважавати у планирању туризма на локалном нивоу је физички и визуелни (естетски изглед локације), тако што се неће градити непримерени објекти и спроводити неприхватљиве активности. Наведене мере подразумевају потребу процене приватних капацитета, с обзиром на физичке, социјалне и економске могућности. Друго начело се односи на развој туризма који се темељи на развојним могућностима које одређује резистентно становништво. Треће начело је да развој туризма треба ускладити са плановима развоја нетуристичких делатности (Richins, H. 2000). У контексту наведених начела у планирању туризма на локалном нивоу могу се решавати негативне последице сатурације простора, у нашем случају бањских насеља. У анализи будућег развоја туризма у бањским насељима, требало би одредити носивост капацитета (carrying capacity), да би се утврдиле границе допустивог развоја.

Закључак

У првом извештају Стратегије туризма Србије стање бањског туризма оцењено је као и опште стање туризма, са недостатком стратешког позиционирања, истрошеношћу смештајних капацитета, неадаптираношћу савременим трендовима и захтевима, недовршеном приватизацијом, лошом комуналном опремљеношћу, прекомерном градњом приватних објеката на атрактивним туристичким локацијама.

У наредној фази развоја бањског туризма неопходно је укључити стратегију, засновану на одређеним инструментима, мерама и локалној иницијативи. Због стихијског развоја туризма у неким бањама неопходно је унапређивати само оне које могу да достигну савремене стандарде и квалитет у лечењу, смештају и осталим туристичким садржајима. Веће шансе за развој имају бање које ће кроз планска документа бити третиране са природним и културним наслеђем у окружењу и бање које ће понуду прилагодити потребама туриста и локалног становништва. Квалитет и квантитет услуга у домаћој радиности зависе од едукације локалног становништва, које је главни носилац ове врсте туристичких услуга. Због тога је неопходно предузети мере као што су стимулисање разних облика унапређења домаће радиности, едуковање становништва, повезивање домаће радиности са комерцијалним угоститељским објектима и туристичким агенцијама.

Понуду бањског туризма неопходно је диверсификовати, укључивањем садржаја који привлаче разноврсну клијентелу. Инфраструктурно уређење се намеће као приоритетан задатак, јер дивља и прекомерна градња није добро решење за укључивање приватног сектора у развој бањских места.

Културни индикатори одрживости туризма подложни су променама, у зависности од кретања на туристичком тржишту, а јављају се и проблеми у вези са искоришћеношћу капацитета, просечним трајањем боравка туриста и сезоналношћу. Нове елементе туристичког уређења у бањским местима треба уводити постепено и упоредо са реновирањем постојећих објеката, димензионисано у односу на постојећу урбану регулацију. Ниво атрактивности амбијенталних вредности може се подићи очувањем њиховог идентитета. Начин градње објеката треба да буде усклађен са природним окружењем да би се бања развијала у унапред одређеном смислу и добила предвиђени карактер.

Литература

- Бајић–Брковић, М. (2010). Одрживи просторни развој бањских места у Србији: изазови и перспективе. У *Одрживи развој бањских и туристичких насеља у Србији* (посебна издања књига 64). Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије
- Вукоичић, Д. (2008). *Бањски туризам у функцији развоја општине Куриумлија*. Београд: Српско географско друштво
- Ђурђев, Б., Кошић, К и Драгин, А. (2007). Демографски раст и развој бањских насеља у Србији. *Гласник Српског географског друштва*, 87 (1), 69–78.
- Живковић, Д., Радивојевић, А.и Јовановић, Ј. (2006). Место Сокобање у туризму Србије. У *Зборник радова – Планирање, уређење и заштита бањских и климатских места Србије*. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду и Асоцијација просторних планера Србије
- Јовичић, Д. (2000). *Туризам и животна средина – концепција одрживог туризма*. Нови Београд: Тон ПЛУС
- Јовичић, Д. (2009). Туристичке атракције–кључни елементи туристичке ресурсне основе. *Гласник Српског географског друштва* 89 (1), 3-20.
- Јовичић, Д. и Илић, Т. (2010). Индикатори одрживог туризма. *Гласник Српског географског друштва*, 90 (1), 277–291.
- Јовичић, Д. (2011). Социо-културни индикатори одрживог развоја туризма. У *Трећи конгрес српских географа са међународним учешћем*. Бања Лука: Географско друштво Републике Српске, Српско географско друштво, Природноматематички факултет Универзитета у Бањој Луци, Географски факултет Универзитета у Београду
- Ко, Т.Г. (2005). Development of a tourism sustainability assessment procedure: a conceptual approach. *Tourism Management*, Vol. 26, No 3, 431-445
- Мађејка, М. (2003). *Клима и њен здравствени значај у бањама Србије*. Београд: Српско географско друштво
- Miller, G.(2001). The development of indicators for sustainable tourism: results of a Delphi survey of tourism researches. *Tourism Management*, Vol. 22, pp 351-362
- Митровић, Г. (2006). Истраживање, заштита и ревитализација градитељског наслеђа у Бањи Ковиљачи. У *Зборник радова – Планирање, уређење и заштита бањских и климатских места Србије*. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду и Асоцијација просторних планера Србије
- Нађ, И. (2008). Оцена могућности развоја одрживог туризма и рекреације у подручју чурушке Мртве Тисе. *Гласник Српског географског друштва*, 88 (4), 81–90.
- Павловић, С. (2008). Туризам у функцији развоја бање Горња Треча. *Гласник Српског географског друштва*, 88 (4), 99–108.
- Richins, H. (2000). Influences on Local Government tourism Decision-making: A Study of Authoritative Opinion. *The Journal of Tourism Studies*, 11 (2), 1–14.
- Sofield, T. (2003). *Empowerment for Sustainable Development*. Oxford: Pergamon Press.
- Стаменковић, С. Ђ., Гатарић, Д. и Мартиновић М. (2006): О неким питањима одређивања статуса бањских насеља и бања у мрежи насеља Србије. У *Зборник радова – Планирање, уређење и заштита бањских и климатских места Србије*. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду и Асоцијација просторних планера Србије
- Stojanović, V. (2006). *Održivi razvoj turizma i životne sredine*. Novi Sad: Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo.
- Стојановић, В. и Стаменковић, И. (2008). Геотуризам у структури савремених туристичких кретања. *Гласник Српског географског друштва* 88 (4), 53-58.
- Ceron, J. and Dubois, G. (2003). Tourism and Sustainable Development Indicators: The Gap between Theoretical Demands and Practical Achievements. *Current Issues in Tourism*, Vol. 6, No 1, pp 54-75
- White, V., McCrum, G., Blackstock, K., Scott A. (2006). *Indicators of sustainability & sustainable tourism: some example sets*. Craigiebukler: The Macalaly Institute

CULTURAL INDICATORS OF TOURISM SUSTAINABILITY IN SERBIAN SPASSANJA PAVLOVIĆ*¹, Marija BELI¹¹*University of Belgrade – Faculty of Geography, Studentski trg 3/3, Belgrade, Serbia*

Abstract: This paper analyses cultural indicators, one of five groups of comparative indicators of sustainable tourism, defined and suggested to the European Commission by a team of experts. The group of cultural indicators includes indicators such as the ratio of accommodation capacities to the number of population, and tourism intensity and they show the level of preservation of local population identity. The statistical data from the last four census year were used in the analysis of cultural indicators of tourism sustainability in spa settlements in Serbia. The ratio of accommodation capacities to the number of local population can be defined as favourable in most spas (green zone), since there is no intensive tourist construction (apart from illegal construction), while the tourism intensity based on the example of Serbian spa settlements points at very unfavourable situation, since in all four census years the recorded, the results are in the red zone, i.e. on the one hand, there is a relatively low number of local population and on the other hand, there is a high number of overnight stays.

Key words: cultural indicators, sustainability, tourism, spas, Serbia

Introduction

Specificities of spa settlements affect the projects aimed at their sustainability as spas incorporate different functions. One of spas' specificities is that predominant activities are related to health. Substantial number of spa settlements became touristic places as time passed by, hence the uniqueness of their touristic offer and development issues are similar in most settlements. Questions are raised regarding how to solve the problem of variable number of space users in different seasons; based on which indicators capacities of services should be dimensioned; how to overcome the problems with planning and organizing transport and recreational capacities taking into consideration the division into active and passive period?

All spa settlement are simultaneously settlements in a general sense, hence the planning of their development should take into consideration the needs of their residents. The advocates of sustainable solutions strive to establish balance between the needs of tourists and residents of spa settlements and integrally treat them by maximizing benefits for both groups, and, at the same time, by minimizing negative effects concomitant to segmentary treating of various categories of users. Sustainable solutions are those preserving natural and cultural heritage, and in which local community has accepted tourism as a desirable industry, signifying that tourists will be offered good-quality services and that tourist settlements will not be facing the excessive use and pollution of their resources by the visitors (Bajić–Brković M., 2010).

Spas demonstrate the features of geographical and cultural space in which they are developing, but also possess their own identity based on authentic spa ambience (spa park, landscape, architecture). Local population, local and external investors and visitors determine whether spa area will be attractive or not. The opportunity to find local offer in spa settlements is conditioned by natural characteristics and awareness of the population that

---

* e-mail: sanjac@gef.bg.ac.rs

This paper is the results of a research conducted within scientific project 176008, funded by the Ministry of Science and Technological Development of the Republic of Serbia

This paper is the results of a research conducted within scientific project 176017, funded by the Ministry of Science and Technological Development of the Republic of Serbia

tourism is a development determinant. The population also requires the consciousness about the adequate organisation of spa areas, which could be regulated by town-planning documents and education.

In the future, the Project aimed at valorisation of cultural and natural heritage of Serbian spas shall contribute to the organisation and tourist use of spa settlements and Project results shall serve for the rational methodology, multidisciplinary studies, data analysis, improvement of the existing situation, but also for the formulation of hypotheses on future development of spas (Mitrović, G. 2006).

Previous research

In the domain of tourism, statistical institutions, international organisations (World Tourism Organisation, World Travel and Tourism Council, Green Globe programme), national and local authorities have tried to establish a set of indicators enabling the measuring of sustainability. Indicator is a variable, whose value can be measured directly, and has ensued from the analysis and processing of statistical data.

A group of experts led by Edward Manning published for the World Tourism Organisation a practical guide for sustainable tourism indicators, aimed at everyone dealing with planning and managing national and regional tourism development, as well as at persons directly responsible for destinations management. The guide presents two series of indicators: basic indicators for sustainable tourism and indicators for every type of tourist values (coast, park...) (Ceron J, Dubois G., 2003). One of tourism-sustainability basic indicators is social impact (tourism impact on the community), defined as numeric ratio of tourists to residents, percentage of those who believe that tourism bring benefits regarding new services and infrastructure (determined on the basis of a survey questionnaire), capacity of social services available to tourists and to local community.

In tourism domain the sustainability indicators have been defined by the European Environment Agency (EEA). Based on this model a system of twenty-seven tourism sustainability indicators has been developed in Spain. One of these indicators is PTE (Percentage of tourism population equivalent), obtained when the number of tourists is divided with the number of residents inhabitants and the result multiplied with 100. In 2002, English Tourism Council (ETC) defined national indicators of tourism sustainability, based on the protection of monuments and natural environment, support of local communities and their cultures and economic benefits of touristic destinations (White V., McCrum G., Blackstock K., Scott A., 2006). Lately, there is ever more research dedicated to socio-cultural impact of tourism in particular areas, such as Bali, Florida, Norway. Newer researches are dealing with the methodology and models for the appraisal of attitudes and rapport of residents of receptive areas towards tourists and tourism development in general, negative impacts of tourism on local community. The number of discussions on alternative forms of tourism and various consequences of interaction evolution between tourists and hosts/local community is also increasing. Shedding light on the negative impacts of tourism on local communities, particular researches made disputable earlier belief that tourism promotes understanding among people – members of different nations and cultures (Jovičić, D. 2011).

Miller (2001) presents several indicators covering the following aspects of sustainability: environment protection, employment, finances, visitors' aspects. After reviewing the existing literature, Ko (2005) claims that most research on tourism sustainable development are descriptive, based on qualitative research and that their conclusions are subjective. He develops conceptual framework for tourism sustainability, taking into account eight dimensions: political one, economic one, socio-cultural one, production related to the aspects of impact on environment, ecosystem and biodiversity quality, and

environmental policy. Each dimension is evaluated on the basis of several quantitative and qualitative indicators which serve for the assessment of touristic destination sustainability.

Jovičić (2000, 2009, 2010), Stojanović (2006, 2008) and Nađ (2008) wrote about indicators of tourism sustainability in Serbia, applying theoretic approach to the problem and international experiences on the examples of our touristic destinations.

Methodology

This paper analyses cultural indicators, as one of the five groups of comparative indicators of sustainable tourism, defined and suggested to the European Commission by a team of experts. Apart from cultural ones, the comparative indicators also include economic and social indicators, indicators of environmental situation, as well as tourist satisfaction. Based on the marginal values for each indicator, it is established whether tourism situation is critical, tolerable or sustainable. Three zones have been defined: red one (critical situation and necessity to undertake certain measures), yellow zone (tolerable situation, with the possibility that tourism development will cause changes, hence preventive measures are recommended) and green zone (tourism development situation is sustainable). Research results serve for the adoption of management measures and activities.

Cultural indicators show the degree of preservation of local population's identity under the impact of tourists from areas with different cultural characteristics. This group of indicators includes the ratio of accommodation capacities to the number of local population as well as tourism intensity (Stojanović V, 2006).

Table 1. Cultural indicators of sustainable tourism

cultural indicators	Ratio of accommodation capacities to the number of local population	<1,1:1 green zone
		1,1 – 1,5: 1 yellow zone
		>1,6:1 red zone
	Tourism intensity: number of overnight stays per number of residents	<1,1:1 green zone
		1,1 – 1,5: 1 yellow zone
		>1,6:1 red zone

Source: Stojanović V, Održivi razvoj turizma i životne sredine, 2006.

The ratio of accommodation capacities to the number of local population is the indicator of cultural impact in the context of tourist destination appearance and requests for requisite infrastructure, which affects community budget. If the number of beds is 1,6 times higher than the number of residents, the situation is unfavourable, since the local community is affected by intensive tourist construction. Ratio 1,5:1 or less is more favourable for the local community. The mentioned correlations vary depending on natural characteristics, accommodation type, intensity and type of tourist turnover.

Tourism intensity shows the degree of the cultural saturation of an area. This indicator of sustainable tourism would be most adequate if it should, apart from the number of stationary tourists, take into account the number of participants in excursion tourism, which is not recorded. Therefore, the impacts of tourism turnover on the local community cannot be presented precisely (Stojanović V, 2006).

Research results

The analysis of cultural indicators of tourism sustainability in Serbian spa settlements used the statistic data from the last four census year, so as to monitor changes and make comparisons using comparative method. The comparison has been made on chronological basis.

The domination of service industry has resulted in some of the spa settlements obtaining the status of towns. The commercialization of function with the primary treatment, rehabilitation and recreation role, led to demographic and economic development of spa settlements, which experienced intensive urbanisation (Đurđev, B., Košić, K. i Dragin, A., 2007). Some of spas, in the network and hierarchic structure of Serbian central settlements, are the centres of local importance with different functionality rank: municipality centres (Vrnjačka Banja spa, Niška Banja spa and Sokobanja spa) and smaller inter-municipal hubs functionally complementary with municipality centres (Vranjska Banja spa, Jošanička Banja spa, Sijarinska Banja spa, Banja Koviljača spa etc.) (Stamenković, S. Đ., Gatarić, D., and Martinović M., 2006).

The cultural indicators of tourism sustainability have been defined for spa settlements which are also towns (according to legal criterion): Vrnjačka Banja spa, Bukovička Banja spa (town of Arandelovac), Banja Koviljača spa, Mataruška banja spa, Vranjska Banja spa, Sijarinska Banja spa, Kuršumlijska Banja spa, Sokobanja spa, Niška Banja spa, but also for the settlements Bogutovačka banja spa, banja Vrujci spa, Gamzigradska banja spa, Gornja Trepča spa, Prolom banja spa.

In the districts of villages Berkovac, Popadić and Rakari, the tourist settlement Banja Vrujci spa was formed, which does not have a status of independent settlement. Bukovička banja spa was formed on the urban territory of Arandelovac and the district of suburban village Bukovik, banja Gornja Trepča spa is situated in the village Gornja Trepča near Čačak, Bogutovačka banja spa near village Bogutovac in the river Ibar valley. Prolom and Lukovska banja spas, in the districts of the villages Prolom and Lukovo near Kuršumlija belong to the groups of spa – non-independent settlements which are physiognomic and functional parts of independent rural settlements, with certain degree of touristic organisation and to a certain extent present in tourist offer (Stamenković, S. Đ., Gatarić, D. and Martinović, M., 2006).

Table 2. Accommodation capacities and the number of local population

***(2003). Comparative overview of the number of population 1948-2002. In *The Census of Population, Households and Dwellings in 2002* (volume 9). Belgrade: Republic Statistical Office; *** (2011). The Census of Population, Households and Dwellings in the Republic of Serbia in 2011 (first results). Belgrade: Republic Statistical Office; Non-published data from the Archive of the Republic Statistical Office.

Aging, the negative factor of demographic transitions, has intensely affected Serbia, which caused an increasing number of people to be present in spa settlements, temporarily (as guests) or permanently (as residents). Thus we cannot speak of positive demographic transition in spas (population and economic growth and development). The process of depopulation is obvious in Serbia, but certain spa settlements attract growing number of guests (Đurđev, B., Košić, K. and Dragin, A., 2007).

In the analysed census years there is an evident trend of the decrease in the number of beds due to property-type transformation and transfer to private property. The volume of accommodation capacities in spa settlements in Serbia in 2000 has decreased significantly in comparison to 1981, and especially in comparison to 1988 (when the maximum was reached according to tourism statistics). This is the consequence of extremely unfavourable political and socio-economic relations (interest of socio-political community, financial possibilities, statistical establishing of the number of beds) (Maćejka M., 2003).

Table 3. Ratio of accommodation capacities to local population as cultural indicator of tourism sustainability

Ratio of accommodation capacities to the number of local population can be defined as favourable in most spas (green zone), as there is no intensive tourist construction. The exceptions are Gornja Trepča spa, Prolom, Sokobanja and Sijarinska banja spas. In the

functional structure of touristic resource basis, accommodation and hospitality establishments stand out. The accommodation and food services in Gornja Trepča spa are offered by the in-patient clinic, hotel, boarding houses, restaurants with lodgings and households. Natural sanatorium Gornja Trepča acts as a middleman in accommodating tourists in privately-owned accommodation capacities and has good cooperation with travel agencies (Pavlović S., 2008). In Prolom banja spa letting out private rooms has a long tradition, as almost all resident households deal with this activity which is significant source of income for many families. The physiognomy of spa settlement is changing, although illegal construction was long present even after the adoption of town-planning regulations (Vukoičić D., 2008).

The structure of accommodation capacities in Sokobanja spa is dominated by complementary accommodation, making 90% of total capacities (Živković D., Radivojević A., Jovanović J., 2006). Local tourist organisations operate with the data far higher than the official statistics for total number of received tourists, especially when it comes to cottage industry: in Sokobanja spa there are around 11.000 beds and in Vrnjačka Banja around 12.000 beds in households. Hence, a review of the spas' top quality offers including hotels and sanatoriums would be of greater significance (Maćejka M., 2003). If we, when analysing the ratio of accommodation capacities to the number of population, take into consideration the data from unofficial statistics, certain spa settlements would have a more prominent indicator of cultural impact in the context of destination appearance and requests for necessary infrastructure.

Table 4. Number of overnights and number of population in Serbian spas

*** *Statistical yearbook (1981, 1991, 2002)*. Belgrade: Republic Statistical Office; ***(2003). Comparative overview of the number of population. In *The Census of Population, Households and Dwellings in 2002* (volume 9). Belgrade: Republic Statistical Office; *** (2011). The Census of Population, Households and Dwellings in the Republic of Serbia 2011 (first results). Belgrade: Republic Statistical Office; *** (2011). *Tourist turnover in the Republic of Serbia – December 2011*. In *Communication – Statistics of hospitality industry and tourism* (no. 21). Belgrade: Republic Statistical Office. Non-published data from the Archive of the Republic Statistical Office.

The number of population in the analysed census years has not changed significantly, except in Bogutovačka banja, Gamzigradska banja and Sijarinska banja spas. The oscillations in the number of overnight stays are visible on the example of all mentioned spas, i.e. this indicator of tourism development has decreased. The data on the number of overnight stays in Kuršumlijska Banja spa could not be recorded in 2011, since the Rehabilitation Institute “Žubor” was undergoing renovation.

Table 5. Tourism intensity as cultural indicator of sustainability

*r. zone- red zone

Prominent tourism intensity as the indicator of cultural saturation negatively affects local community. The problems occur in defining where the boundary is between touristic and general organisation for the needs of local population. Tourism intensity, on the example of spa settlements in Serbia, points at very unfavourable situation, since in all four census years the results recorded were in the red zone. The situation is least favourable in Prolom banja spa, Kuršumlijska banja spa and Gornja Trepča spa, which is caused by low number of local population on the one hand, and relatively high number of realised overnight stays, on the other hand.

The high level of cultural saturation diminishes tourist experience. The cultural identity in our spa settlements is not greatly impaired; there are mostly cultural differences among visitors from rural and urban environments. Urban expansion causes urban saturation; hence a substantial number of facilities in spa settlements does not correspond to traditional architecture and disrupts ambience unity.

Saturation is a disorder of environment, of ecological characteristics of certain space and of anthropogenic values due to the exceeding of capacities. Every tourist space, regardless of its limits, begins its development risking possible saturation. The risk will decrease with the increase of anticipation of future development, with more exact knowledge on the limits of acceptable development. Simultaneously with the urbanisation process, the number of population at a touristic destination also grows; hence it is necessary to have a quality planning of tourism development, so as to avoid unwanted consequences of space saturation in local community (Sofield, T. 2003).

One of the principles to be followed when planning tourism at a local level refers to physical and visual aspect (aesthetic appearance of a location), so that no inadequate establishments will be constructed and unacceptable activities implemented. The stated measures imply a need for the assessment of private capacities, with regard to physical, social and economic possibilities. The second principle refers to tourism development based on development possibilities determined by resistant population. The third principle stipulates that tourism development should be adjusted to the development plans of non-tourist activities (Richins, H. 2000). In the context of stated principles for tourism planning at a local level, negative consequences of space saturation, in our case in spa settlements, can be dealt with. In the analysis of the future tourism development in spa settlements, carrying capacity should be defined, so that the limits of acceptable development can be set.

Conclusion

The first reports of the Serbian Tourism Strategy has appraised the situation in spa tourism the same as the general situation in tourism, with the lack of strategic positioning, worn-out accommodation capacities, not adapting to modern trends and requests, unfinished privatisation, modest communal equipment, excessive construction of private establishments on attractive touristic locations.

In the following stage of spa tourism development, it is necessary to include a strategy, based on certain tools, measures and local initiative. Due to uncontrolled tourism development in some spas, only those spas which can achieve modern standards and quality in treatment, accommodation and other touristic contents need to be developed. Greater chances for development lie with those spas which will, in town-planning documents, be treated together with the natural and cultural heritage in the surrounding, as well as the spas which will adapt their offer to the needs of tourists and local population. The quality and quantity of services offered in cottage industry depend on the local population education, as the principal provider of this type of tourist services. Therefore, it is necessary to undertake measures such as stimulating various kinds of cottage industry improvement, educating population, linking cottage industry with commercial hospitality establishments and travel agencies.

It is necessary for spa tourism to diversify by including the contents attracting heterogeneous clientele. The infrastructure regulation dominates as priority task, since illegal and excessive construction is not a good solution for the inclusion of the private sector in the spa settlements development.

Cultural indicators of sustainability are susceptible to changes, depending on the developments in the touristic market, and the problems regarding the occupancy rate, tourists' average length of stay and seasonality. New elements of tourist organisation in spa settlements should be introduced gradually and simultaneously with the renovation of the existing capacities, dimensioned with regard to the extent urban regulations. The level of attractiveness of environmental values can be elevated by preserving their identity. The manner of construction of establishments should be in harmony with the environment so that a spa can develop in the previously defined direction and obtain intended character.

References

See references on page 102.